УДК 9 (46)

Ф.Г. Миңнеханов

КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ ТӘРҖЕМӘИ ХӘЛЕ ХАКЫНДА ГАЛИ РӘХИМ

Статья посвящена творчеству выдающегося представителя татарского ренессанса конца XIX – начала XX в.: ученого, писателя, просветителя Каюма Насыйри. На основе анализа биографических работ, написанных Г. Рахимом к 100-летию со дня рождения Каюма Насыри в 1922–1926 гг., исследуется жизненный и творческий путь основоположника татарского литературного языка. В статье дан авторский взгляд на вопросы «Кем был Каюм Насыри»? «Является ли он просветителем, ученым-энциклопедистом или популяризатором научных знаний?».

Ключевые слова: Каюм Насыри, Гали Рахим, биография, просветитель, литературовед, просвещение, наука, календарь, татарский язык, татарская литература.

The article is devoted to the analysis of the work of outstanding representatives of the Tatar Renaissance of the late 19th – early 20th centuries: the scientist, writer, educator Kayum Nasyri and his first biographer Gali Rahim. Based on the analysis of biographical works written by G. Rahim on the occasion of the 100th anniversary of the birth of Kayum Nasyri in 1922–1926, the author examines the life and creative path of the founder of the Tatar literary language. The article gives the author’s view on the questions: “Who was Kayum Nasyri?”, “Is he an educator, an encyclopedic scientist, or a popularizer of scientific knowledge?”.

Keywords: Kayum Nasyri, Gali Rahim, biography, educator, literary critic, enlightenment, science, calendar, the Tatar language, Tatar literature.

Күренекле галим, педагог, язучы, татар мәгърифәтчелегенең күренекле вәкиле Каюм Насыйриның тууына 2025 елның 14 (2) февралендә 200 ел булды.

К. Насыйри – XIX гасырның икенче яртысы татар рухи-мәдәни хәяты, иҗтимагый фикере тарихында аерым бер урын алган, тирән эз калдырган шәхес.

Әдәбиятта бу чор «уяну чоры», «яңарыш чоры», «татар ренессансы» дигән исем белән атап йөртелә. Бу елларда К. Насыйри да нәтиҗәле эшли, тел, әдәбият, фольклор, педагогика, география, математика һәм башка фәннәр буенча бүгенге көндә рухи мирасыбызның, хәзинәбезнең бәһаләп бетергесез җәүһәрләре булган дүрт дистәдән артык әсәр яза, 24 календарь төзи. Басылган китаплары 4 мең, календарьлары 1200 дән артык – барысы 5200 биткә җыела. Китап һәм календарьларының басма саны 100 гә тула, күләме 350 басма табактан арта [5]. Әдипнең 40 тан артык басмасы дөнья күрә, аларның кайберләре берничә тапкыр нәшер ителә, шулай да берничә дистә кулъязма

әсәре басылмыйча кала. Аның әдәби һәм фәнни мирасы – милләткә фидакярләрчә хезмәт итүнең бөек үрнәге. Татарны татар итеп танытуда, аның милли үзаңын, рухи хәтерен үстерүдә К. Насыйриның өлеше искиткеч зур.

К. Насыйриның тормышы, иҗаты турында күпсанлы мәкалә, истәлекләр, төрле характердагы документлар һ. б. бастырып чыгарылды, шул исәптән әдипкә багышланган әдәби-тарихи һәм документаль җыентык дөнья күрде [2].

К. Насыйриның тууына 200 ел тулу уңаеннан Татарстан Фәннәр академиясе М.Х. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты да әдипкә багышланган ике фундаменталь хезмәт – «Каюм Насыйри: биобиблиографик күрсәткеч» (180 бит) һәм «Каюм Насыйри: иллюстрацияле персональ энциклопедия» (500 бит) – әзерләп бастыруны үз өстенә алды. Аларда әдип бөек мәгърифәтче, энциклопедист галим, халыкка фәнни белем таратучы, популярлаштыручы, тарихчы буларак югары бәяләнә. Тел галиме, тәнкыйтьче, әдәбият тарихчысы, педагог, җәмәгать эшлеклесе Җ. Вәлиди «Каюм Насыйри иң элек безнең татарлыгыбызны аңлады һәм аны үзенең әсәрләре аша башкаларга да аңлатмакчы булды», дип билгели [3]. К. Насыйриның тууына 100 ел тулу уңаеннан язылган мәкаләләрендә (1925 ел) татар халкының күренекле әдибе Г. Ибраһимов аны «татар халкына Европага юл ячучы, беренче сукмакны салучы «бөек реформатор», дип бәяли [7: 71–72].

К. Насыйриның тормыш юлын һәм эшчәнлеген фәнни өйрәнү эшен башлап җибәрүчеләрнең берсе, аның беренче биографы дип без хаклы рәвештә талантлы галим, фольклорчы, әдәбият тарихчысы һәм тәнкыйтьче, археограф һәм язучы, шагыйрь Гали Рәхимне (Мөхәммәтгали Мөхәммәтшакир улы Габдерәхимов) атый алабыз.

Татар ренессансы формалашуга зур өлеш керткән, әмма үз вакытында эшчәнлеге һәм мирасына тиешле бәя бирелмәгән шәхесләребездән булган Гали Рәхим 1892 елның 4 ноябрендә Казанда сәүдәгәр гаиләсендә дөньяга килә. Башлангыч белемне әтисе яллаган махсус укытучылардан һәм «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә ала, бер үк вакытта рус теле дәресләренә йөри. Соңыннан Казанның коммерция мәктәбендә укый. Коммерция училищесында уку дәверендә Гали Рәхим үзлегеннән һәм хәлфәдән гарәп, фарсы һәм төрек телләрен өйрәнә [1: 33].

Октябрь революциясеннән соң хәрби-политик курсларда, Казандагы Көнчыгыш Академиясендә, соңыннан 1920 елдан 1930 елга кадәр Көнчыгыш педагогика институтында төрки-татар тарихын һәм татар фольклорын укыта һ. б. [10: 4–6]. Болардан тыш күпкырлы фәнни һәм педагогик эшчәнлек белән шөгыльләнә, күп кенә гыйльми җәмгыятьләрдә хезмәт куя. Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятендә, Татарстанны гыйльми өйрәнү җәмгыятендә, ТАССР Мәгариф халык комиссариаты каршындагы Гыйльми Үзәктә (Академцентр) әгъза булып тора. Казан

университетындагы төрки-татар һәм Шәрык кулъязмаларын өйрәнү һәм эшкәртү белән шөгыльләнә. Әдәбият, сәнгать һәм тел белемнәре, татар эпиграфикасы һәм археографиясе буенча күпсанлы фәнни тикшеренүләр үткәрә. 1920–1930 елларда Гали Рәхим илледән артык фәнни хезмәт бастырып чыгара [4: 35]. Рус һәм татар телләрендә язылган бу хезмәтләрдә төрки әдәбият, яңа татар әдәбияты, тәнкыйть, фольклор, татар сәнгате турында кыйммәтле мәгълүматләр бар.

Аерым шәхесләрнең торгызылган биографияләрен Г. Рәхим мирасының иң әһәмиятле, кыйммәтле бер өлеше буларак күрсәтә алабыз. М. Мәһдиев фикеренчә, «бу яктан караганда ул тарихчы Риза Фәхреддиновның дәвамчысы булып тора. Татар язучыларының, культура әһелләренең тормыш юлын, аерым чыганакларны юллауда Г. Рәхим ару-талу белмәс галим иде» [4: 56]. Чыннан да, үзенең фәнни эшчәнлегендә Гали Рәхим фән һәм сәнгать әһелләренең тормыш юлларын ачыклау, шуларга караган чыганакларны барлауга зур игътибар бирә. Галим күрсәтеп калдырган чыганаклар буенча без бүгенге көндә XIX йөз әдбиятын тулырак, киңрәк беләбез. Аның бу өлкәдәге эзләнүләренең иң югары ноктасы 1920 елларга туры килә. Ул Каюм Насыйри, Мөхетдин Корбангалиев, Галиәсгар Камалларның тулы тәрҗемәи хәлләрен башлап язучылардан була. Габдрахман Ильяси, Әхмәт Уразаев-Кормашиның нәсел дәвамчыларын табып, алар хакында материал туплый һәм татар әдәбияты тарихына исемнәрен кертә [10: 6].

Билгеле булганча, Каюм Насыйриның беренче тулы биографиясен язучы да Гали Рәхим була. Тәрҗемәи хәлен бәян итүдән тыш, ул энциклопедист галимнең кулъязмаларын барлый һәм 1924 елда «Безнең юл» журналының 4 нче санында аларга багышланган язма чыгара. М. Мәһдиев фикеренчә, «әдәбиятчыларыбыз моңа кадәр күпме генә дәшми килмәсеннәр, К. Насыйри мирасын бүгенге хәлдә күрүебез белән без Г. Рәхимгә бурычлы» [4: 56].

«Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле» Гали Рәхим тарафыннан 1922 елда языла башлый. Әлеге фәнни хезмәтнең эчтәлеге генә түгел, язылу тарихы да игътибарга лаек. К. Насыйриның вафатына 20 ел тулу уңае белән Татарстан Мәгариф халык комиссаиаты каршындагы Гыйльми Үзәк 1922 елның 2 сентябрен әдипне искә алу көне буларак билгеләп узарга карар кыла. Аны оештыру өчен рәисе – Г. Ибраһимов, әгъзалары С. Атнагулов, Г. Гобәйдуллин булган өч кешелек комиссия төзелә һәм галим хакында мәҗмуга (җыентык) әзерләү чарасына керешелә. К. Насыйрины белүчеләргә мөрәҗәгать ителә, кулларында галимнең тормышы һәм эшчәнлегенә караган материаллар – төрле язмалар, хатирәләр, хатлар, китаплар, рәсемнәр һәм башка әйберләр булган кешеләргә элемтә өчен адрес күрсәтелә. Әдипнең биографиясен язу, әйтеп үтелгәнчә, Гали Рәхимгә йөкләнә. Нәтиҗәдә, мәҗмуга төзелеп, шул ук елда нәшер ителә [6: 1–2].

Гали Рәхим бу чарага әзерлекнең барлык этапларында да актив катнаша. Ул катлаулы тормыш юлы узган, күпкырлы эшчәнлек алып

барган әдип, мәгърифәтче, мөгаллим, энциклопедист галимнең тулы, һәрьяктан тикшерелеп расланган тәрҗемәи хәлен кыска гына вакыт эчендә (1–2 ай) язуның мөмкин эш булмавын яхшы аңлый. Эшнең ничек башлануы һәм барышы турында Гали Рәхим үзенең «Насыйриның тәрҗемәи хәленә гыйлавә»сендә[1] болай яза: «Мәгълүм ки, шушы елның 2 сентябрендә карт язучыбыз Каюм Насыйриның үлүенә 20 ел тулу мөнәсәбәте белән Казанда аңа багышланган мәҗмуга нәшер ителде. Бу эшкә керешүчеләрнең башына бу фикер бик соң гына килеп төште. Әсәр язу комиссиясендә әйтелгәнчә, бу комиссия бары 1922 елның маенда гына сайланып эшкә кереште. Комиссия карарында бу җаваплы эш – К. Насыйриның тәрҗемәи хәлен язу минем өстемә йөкләнде. Бу эшне башкарыр өчен миңа бер ай кадәр форсат бирелгән иде» [9: 81–82].

Комиссия шартлары белән ризасызлыгын белдереп, Г. Рәхим үзенең фикерен түбәндәгечә дәлилли: «Гадәттә исә мондый җаваплы бер хезмәт берничә ел вакыт сорый. Иркенләп, ашыкмыйча эшләгәндә генә, ул тиешенчә мөкәммәл булып чыга ала. Әмма Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле кузгатылмаган бер җир төсле булып, моңа кадәр язылганы булмау гына түгел, хәтта аңар кирәкле материал да кирәгенчә җыелганы юк иде. Менә бер ай, ай ярым вакыт эчендә таркау материалларны җыярга, җыелмаганын әллә кайлардан эзләп, казып чыгарырга кирәк булды. Минем хосусый фикеремчә, мәҗмуга чыгару мәсьәләсен хәзергә калдырып торып, ел ярымнан (1925 елның февралендә) булачак Насыйриның тууына йөз ел тулу көненә туры китереп чыгару мәслихәтрәк булган булыр иде (мәҗмуга язылган вакытта әдипнең туган елы 1824 елдан исәпләнгән. – *Ф.Г.*). Язучылар да иркенләп әзерләнә алырлар, икътисади әхвәл төзәлә төшү сәбәпле, мәҗмуганы тагы да тулырак, тагы да мөкәммәлрәк итеп чыгарып булыр иде. Ләкин эш эшләнде, тәрҗемәи хәл язылды, мәҗмуга нәшер ителде» [9: 82]. Галимнең үзенә тапшырылган эшкә зур җитдилек белән каравы аның «Насыйриның тәрҗемәи хәленә гыйлавә»сендә дә ачык күренә. Гыйлавәдә Гали Рәхим моңарчы тәрҗемәи хәл язу кебек җаваплы эшкә алынганы булмавын ассызыклый һәм Каюм Насыйри биографиясенең шактый өлешенең комиссия рәисе Г. Ибраһимов тарафыннан басмадан төшереп калдырылуына ризасызлыгын белдерә: «Минем ризалыгымнан башка, яки ярым ризалыгым белән тәхрир һәйәтенең[2] рәисе Галимҗан иптәш Ибраһимов тәрҗемәи хәлнең байтак урыннарын төшереп калдырды. Кайбер урыннар басылган вакытта гына сызылганга, мәгънә ачык аңлашылмастай булып калган җирләр бар» [9: 82]. Алга таба, Гали Рәхим «төшереп калдырган әйберләрнең әһәмиятлерәкләрен өстәп, аңлашылмаслык урыннарга изах[3]» биреп үтә [9: 81–88]. Гыйләвәнең дүртенче өлешендә генә галим егермедән артык аңлатма, төзәтмә тәкъдим итә.

[1] Гыйлавә – өстәмә, кушымта.

[2] Тәхрир һәйәте – редколлегия.

[3] Изах – аңлатма.

Алар К. Насыйриның холкындагы һәм тормыш рәвешендәге башкалар өчен аңлашылып бетмәгән кайбер хәл-сыйфатларга, тәрҗемәи хәленә ачыклык кертәләр. Аларның кайберләрен санап үтик: әдип кулъязмаларының эчтәлеге, сакланылышы; төрле кешеләрдән алынган шифаһи[1] мәгълүмат, Каюм Насыйриның «учительлекне» ташлавының сәбәбе; «Насыйриның ашау-эчү, хатыннар белән мөнәсәбәте турында төшеп калган сүзләр»; «Насыйриның әсәрләрен санаган җәдвәлдә[2] киткән хаталарны төзәтү» һ. б.) [9: 83–85].

1923 елда «Безнең юл» журналында галимнең К. Насыйрига багышланган мәкаләләре һәм әдипнең ул әзерләп тапшырган кулъязмалары тупланып, «Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле» дигән исем белән дөнья күрә. 1925 елның 15 февралендә Татар дәүләт театрында әдипнең 100 еллыгына багышланган тантаналы утырышта Гали Рәхим Каюм Насыйриның фәнни һәм мәгърифәтчелек эшчәнлегенә багышланган доклад белән чыгыш ясый. Тантаналы утырыш материаллары Гали Рәхим редакциясендә «Каюм Насыйриның басылмаган әсәрләре һәм тантаналы утырыш материаллары» дигән гомуми исем белән Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыятенең «Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте хәбәрчесе» басмасында (1925 ел, 1–2 саннар) нәшер ителә. 1926 елда Гали Рәхим кулына К. Насыйриның фәнни әйләнештә булмаган кулъязмалары килеп керә һәм шул материаллар нигезендә ул «Каюм Насыйриның моңарчы басылмаган әсәрләре һәм йөзьеллык бәйрәме материаллары» дигән китап чыгара [7].

Тупланмада К. Насыйриның тормышы һәм иҗат юлына багышланган төп өлеш – «Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле» – дүрт бүлектән тора [8: 42]. Беренче бүлектә Гали Рәхим үзе бөртекләп җыйган материалларга, әдипнең кулъязмаларына, аның замандашларының истәлекләренә, матбугатта басылган мәкаләләргә һ. б. таянып, К. Насыйриның рәсми тәрҗемәи хәлен, аның тормышында булган үзгәрешләр һәм әһәмиятле вакыйгалар турында яза. Икенче бүлектә сүз К. Насыйриның «мактаулы сыйфатлары: төсе, кыяфәте, холкы, табигате, гадәтләре һәм хосусый хәяты» турында бара. Өченче бүлек аның иҗтимагый хәле, «ягъни халыкның, кешеләрнең аңа һәм аның кешеләргә мөнәсәбәте»нә багышлана. Дүртенче бүлектә әдипнең әдәби мирасына, шул исәптән календарьларына анализ бирелә, әсәрләренең хронологиясе күрсәтелә. Тәрҗемәи хәлнең бу өлешендә Гали Рәхим К. Насыйриның «иң фәгалиятле һәм җимешле дәверенә (1880–1890 еллар)» аерым туктала һәм аңа зур бәя бирә. Галимнең тикшеренүләре буенча, әлеге елларда К. Насыйри «ифрат күп эшли, әсәрләренең иң күп кыйсемен шушы чор эчендә яза. Бу дәвердә бик еш, бер ел эчендә (календарьларны да кушып) 5–6 китап басыла...» [8: 73]. Әдипнең шушы елларда бастырылган әсәрләре һәм хезмәтләренең Гали Рәхим тарафыннан ачыкланган һәм гомуми санын

[1] Шифаһи – телдән сөйләнгән.

[2] Җәдвәл – исемлек.

күрсәткән мәгълүматлар ул заманда галимнәр, язучылар һәм киң җәмәгатьчелек өчен зур яңалык була. Фикерен йомгаклап, галим болай ди: «Насыйри үз гомерендә бик күп язган, бик «җимешле» язучылардан. Аның язган әсәрләренең басылганнарының гына бит хисабы, календарьларын исәпләмәгәндә, 4000 биттән артыграк. Календарьлары үзе 1228 бит җыела» [8: 78].

Гали Рәхим әлеге язмасында әле бүген дә актуаль «Кем ул Каюм Насыйри?» дигән сорауга җавап бирергә омтыла. Ул, беренчеләрдән булып, К. Насыйрины «энциклопедист» дип атый. Үз фикерен әдип болай дәлилли: «Насыйри нинди язучы булган дигән сөальгә, ул бер энциклопедист булган дип җавап бирергә туры килә. Аның әсәрләре арасында дини китаплардан башлап, халис[1] әдәби китапларына хәтле бар. Шуларның ике арасына әнвагъ[2] гамәли һәм нәзари фән вә һәм белемнәргә даир[3] әсәрләр керә. Бу ягы белән Каюм Насыйри безгә чыгтай әдәбиятыннан Мир Галишер Нәваи яки соңгы зур язучылардан Әхмәд Мидхәт шикелле язучыларны хәтерләтә. Нәваи үз гомерендә шулай ук һәртөрле бабтан утызлап китап язган булса, Насыйриның язган китаплары кырыкка тула» [8: 78]. (Бүгенге көнгә Каюм Насыйриның аерым китап булып басылып чыккан дүрт дистәдән артык әсәр һәм хезмәте мәгълүм, ә мәкаләләре берничә дистә тәшкил итә. – *Ф.М.)*

Гали Рәхим тарафыннан К. Насыйриның биографиясен, аның әдәби һәм фәнни иҗатын барлау, тупламаны системалаштырып аерым басма – мәҗмуга рәвешендә тәкъдим итү әдипнең үзенчәлекле тормышы, күпкырлы эшчәнлеге белән танышу, шул эшчәнлеккә бәя бирү өчен зур мөмкинлекләр ача. Әлеге басма К. Насыйри шәхесен һәм иҗатын өйрәнү-ачыклауга хәлиткеч этәргеч була, дип әйтү дә дөрес булыр. Бу биографик тикшерену нигезендә соңгы йөз ел дәвамында дистәләрчә китап, монографияләр, фәнни җыентыклар төзелде, диссертацияләр якланды. Әле бүген дә, әдипнең тууына 200 ел тулуны билгеләп үткән көннәрдә, әлеге җыентыкның һәр нигезләмәсе дистәләрчә яңа эзләнүләргә һәм табышларга башлангыч бирә ала. Гали Рәхим тарафыннан бөек мәгърифәтче, әдип, энциклопедист галимгә бәя биреп әйтелгән: «Каюм Насыйри татар халкын чын күңелдән сөюче, аны кайгыртучы, аның алга китүен теләүче һәм шул юлга хезмәт итүче кеше булган» [8: 65], дигән фикер, милләтебез яшәгәндә, гомерен аның рухи саулыгын кайгыртуга багышлаган улының онытылмаячагына, олыланачагына ышаныч бирә.

Әдәбият

1. *Губайдуллин С.* О моем дяде Гали Рахиме // Гали Рәхим: тарихи-документаль, әдәби һәм биографик җыентык. Казан: Җыен, 2008. Б. 23–32.

[1] Халис – саф.
[2] Әнвагъ – төрле.
[3] Даир – караган.

2. Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль җыентык / төз. Р.Ф. Исламов. Казан: Җыен, 2017. Б. 812–816.

3. «Каюм Насыйри эзләре буенча» / [Электрон ресурс]. https://vk.com/wall-174654620_2552 (мөрәҗәгать итү көне: 27.01.2025).

4. *Мәһдиев М.* Еректан яңгыраган аваз // Гали Рәхим: тарихи документаль, әдәби һәм биографик җыентык. Казан: Җыен, 2008. Б. 33–62.

5. Мәшһүр татарлар. Каюм Насыйри / [Электрон ресурс] https://sabantuyjournal.ru/news/iat/kayum-nasyyri (мөрәҗәгать итү көне: 27.01.2925).

6. Каюм Насыйри мәҗмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыга. Казан: 6-я Гос. тип., 1922. 162 б.

7. *Рәхим Г.* Каюм Насыйриның моңарчы басылмаган әсәрләре һәм йөз еллык материаллары. Мәҗмуга / Г. Рәхим карамагында. Казан: Татгиз, 1926. 135 б.

8. *Рәхим Г.* Насыйриның тәрҗемәи хәле // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар – Духовное наследие: поиски и открытия / редкол.: И.Г. Гомәров, З.З. Рәмиев, А.М. Ахунов; төз.: Л.Ш. Гарипова, Г.М. Ханнанова. Казан: ТӘһСИ, 2020. 9 нчы чыг. Б. 42–81.

9. *Рәхим Г.* Насыйриның тәрҗемәи хәленә гыйлавә // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия / редкол.: И.Г. Гомәров, З.З. Рәмиев, А.М. Ахунов; төз.: Л.Ш. Гарипова, Г.М. Ханнанова. Казан: ТӘһСИ, 2020. 9 нчы чыг. Б. 81–88.

10. Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие и открытия / редкол.: И.Г. Гомәров, З.З. Рәмиев, А.М. Ахунов; төз.: Л.Ш. Гарипова, Г.М. Ханнанова. Казан: ТӘһСИ, 2020. 9 нчы чыг. 304 б.

Миңнеханов Фидаил Гыймран улы,
тарих фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Энциклопедистика үзәге өлкән фәнни хезмәткәре

Миниханов Фидаиль Гимранович,
кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник Центра энциклопедистики Института татарской энциклопедии и регионоведения имени М. Хасанова АН РТ

fidail1956@mail.ru